

רוסו לא אשם

לפני 70 שנה האשים ההיסטוריון הישראלי יעקב טלמון בספרו "ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית" את ז'אן ז'אק רוסו בחוליי המאה העשרים. לא עוד

אביהו זכאי 20 באוקטובר 2022

בשנת 1952, לפני שבעים שנה, התפרסם ספרו של ההיסטוריון הישראלי יעקב טלמון "ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית" והתקבל מיד בתשואות בעולם האקדמי. הפילוסוף הבריטי ברטרנד ראסל טען שפיתרון השאלות שבהן עסק טלמון "הוא הכרחי לעצם קיומה של החירות". כתב העת הקתולי "טאבלט" ציין שהמחבר "חשף את האמת המהותית, החשובה כל־כך לדורנו"; ובמוסף הספרותי של ה"טיימס" נכתב שחיבור זה מציב את טלמון "בשורה הראשונה של מלומדי אירופה" לא רק בזכות "ההקפדה על פרטים, אלא גם ברוחב ועוז הדמיון ההיסטורי המזכירים את דה־טוקוויל".

החידוש הגדול של טלמון היה בכך שהראה כיצד האידיאלים החברתיים של ההשכלה הצרפתית במאה ה-18 נהפכו ל"דמוקרטיה טוטליטרית", כשהכוונה לטוטליטריות של השמאל במהפכה הצרפתית, לא זו של הימין. היה זה ז'אן ז'אק רוסו שהניח לה את היסודות הרעיוניים, אך היו אלה קבוצות מהפכניות קיצוניות, היעקובינים ובראשם מקסימיליאן רובספייר שהביאו לדיקטטורה ומשטר טרור ולצדם תומכי פרנסואה־נואל באבף שבישרו את הקומוניזם והאנרכיזם, שיתגלגלו למה שקרא טלמון הדמוקרטיה הטוטליטרית. כך השאיפה לתיקון חברה ואדם התגלגלה עד מהרה לדיכוי וכפייה. כיום, לאחר שבעים שנה, ראוי לבחון ספר זה שהביא לפרסומו הגדול של טלמון, ולבדוק את סוד השפעתו הגדולה על הקוראים בזמנו.

יעקב טלמון (1916-1980) נולד בפולין. בנעוריו שם נמשך לתנועת השומר הצעיר, שדגלה בין השאר ברעיונותיו של דב בר בורוכוב, מאבות הציונות הסוציאליסטית. הוא עלה לארץ עם משפחתו ב-1933, למד היסטוריה באוניברסיטה העברית, ולאחר סיום התואר השני נסע ב-1939 להמשך לימודיו בסורבון בצרפת. שנה מאוחר יותר, עם הכיבוש הנאצי של צרפת, נמלט טלמון והגיע כ"פליט מלחמה" לאנגליה. ב-1943 קיבל תואר דוקטור מבית הספר לכלכלה של לונדון על חיבורו "הדוקטרינה של עוני במאות ה-12 וה-13". הוא מעולם לא פירסם עבודה זו מאחר שביקש להתרכז בחקר פורענויות ההיסטוריה של זמנו.

לצד עבודה בשורה של ארגונים יהודיים באנגליה הוא החל לכתוב מחקר חדש על מקורות הדמוקרטיה הטוטליטרית. כלומר "ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית" נכתב באנגליה לאחר מלחמת העולם השנייה, כך העיד טלמון, ללא כל הערות שוליים. כך גם נהג אריך אוארבך בספרו "מימיזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב", שנכתב בגלותו באיסטנבול ויצא לאור שנה לאחר מלחמת העולם השנייה. בעתות מלחמה לא קל לשמור על כללי חיבור מדעי.

באנגליה חווה טלמון התגלות מכרעת ששינתה כליל את דרכו האקדמית ושליחותו המדעית מחוקר ימי הביניים למלומד של העת החדשה. הוא חש כמי שיוזע את צפונות ההיסטוריה ומהלכה ואת ייעודו הגדול ראה בחשיפתם לעין כל. אדוארד גיבון, מחבר "שקיעתה ונפילתה של הקיסרות הרומית" (1765-1788), גילה "בחורבות הקפיטול" ברומא את הרעיון ל"כתיבת תולדות שקיעתה ומפלתה של העיר". טלמון מצא זאת באנגליה, ובדומה לגיבון אף הוא היה היסטוריון של שקיעה: "אני רגיל לכתוב טרגדיות ולא היסטוריה של הצלחה", אמר פעם לתלמידו ישראל קולת.

ב-1949 חזר טלמון לארץ והחל ללמד באוניברסיטה העברית, ושלוש שנים לאחר מכן התפרסם "ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית" באנגלית. הספר תורגם לעברית ב-1956 ובזכותו הוענק לטלמון פרס ישראל למדעי החברה שנה מאוחר יותר. שני ספרים נוספים בטרילוגיה ההיסטורית שחיבר, "המשיחיות המדינית: השלב הרומנטי" (1960) ו"מיתוס האומה וחזון המהפכה: מקורות הקיטוב האידיאולוגי במאה העשרים" (1981), תיארו את המאבקים האימתניים בין זרמים ותנועות פוליטיות במאות ה-19 והעשרים, בהתאמה. נוטים לחשוב שטלמון כתב את "ראשיתה של הדמוקרטיה הטוטליטרית" כתגובה על הבולשביזם בברית המועצות, אך למעשה רק בסוף הספר הוא מתייחס לרוסיה, וטוען שידון בה "בכרכים הבאים" של הטרילוגיה שלו.

תהפוכות ההיסטוריה בזמנו השפיעו רבות על טלמון, במיוחד השאלה מדוע משטרים טוטליטריים זכו לעדנה כזאת במאה העשרים. הוא לא היה הראשון שהעמיס על גבו את צלב המאבק נגד המשטר הטוטליטרי, וגם לא הראשון שבחן את מקורותיו. ספרה של חנה ארנדט "מקורות הטוטליטריות" (1951) יצא לאור שנה לפני ספרו. אך טלמון היה הראשון שדן בטוטליטריות של השמאל במהפכה הצרפתית והצביע על חשיבותו הרבה של ז'אן ז'אק רוסו בעיצובה. מאחר שהוא לא היה היסטוריון היושב במגדל השן אלא מעורב עמוקות בהיסטוריה רבת התהפוכות של זמנו, אימץ עכשיו טלמון את גישת ז'ול מישל, מגדולי ההיסטוריונים הצרפתיים של המאה ה-19 שטען כי "בהיסטוריה אין שום תועלת אם אין נותנים בה מיגונות ההווה".

מנקודת המבט של אמצע המאה העשרים, כתב, אפשר לראות שבמאה ה-18 התפתחו "שתי אסכולות של מחשבה דמוקרטית הנבדלות ביחסן לפוליטיקה". מצד אחד "גישה ליברלית" המתייחסת לפוליטיקה בצורה פרגמטית המבוססת על "מסה ומעש, ולימוד מן הניסיון", ומצד שני "אסכולה דמוקרטית טוטליטרית, המבוססת על אמת אחת ויחידה בפוליטיקה". המתיחות ביניהן מהווה "פרק נכבד של ההיסטוריה המודרנית". אך בימינו, טען טלמון, היא נהפכה לגורלית ו"לחינוית שבבעיות זמננו". ובין שתי אסכולות אלה מתחולל קרב איתנים.

כיצד נהפכו האידיאלים החברתיים של המאה ה-18 לאלו של הדמוקרטיה הטוטליטרית? את שורשי הדמוקרטיה הטוטליטרית וההצדקה הפילוסופית לטרור היעקוביני איתר טלמון בתורת "הרצון הכללי" של רוסו בספרו "האמנה החברתית" (1762): "כל מי שימאן להישמע לרצון הכללי, יכריחוהו לכך הגוף כולו, דבר זה אין פירושו אלא זה שיכריחוהו להיות חופשי". או לחילופין, יש להביא

את האדם והעם "שיבחרו בחירות", אך "בשעת הצורך יש להכריח אותם שיהיו בני-חורין". לנוכח הניסיון המר של המאה העשרים, טוען טלמון, טענה זו מקבלת משמעות חמורה ומאיימת ביותר כיוון ש"הרצון הכללי היה לכוח המחץ של הדמוקרטיה הטוטליטרית".

רובספייר טען ש"אין אזרחים ברפובליקה... זולת רפובליקנים". ומאחר ש"הרויאליסטים אינם אלא זרים", הרי ש"אויבים הם". הסיבה לכך היא שאזרח צרפתי אינו "קריו אזרח אלא בשעה שמהותו" היא זו "המונחת ביסוד הלאומיות הצרפתית, היינו ביסוד הרצון הכללי".

לדעת רוסו הריבון הוא הרצון הכללי, והמיזוג שעשה בין עיקרון ריבונות העם ורעיון ההגשמה העצמית של העם העניק את הדחף לתקומת הדמוקרטיה הטוטליטרית, ומכאן גם ל"לידת הדת החילונית המודרנית" של הדמוקרטיה הטוטליטרית. לרצון הכללי, טען, יש קיום אובייקטיבי, וכדי שיהפך למציאות צריך העם לרצותו. אך כשהעם מסרב לעשות כן "יש להכריחו לרצותו, מאחר שהרצון הכללי גנוז ברצונם של בני האדם, אם כי לא הגיע אל הכרתם". המסורת הטוטליטרית הדמוקרטית מבוססת על האמונה ב"התקדמות מתמדת לקראת פתרון סופי של הדרמה ההיסטורית". וכך היא התגלגלה במה שטלמון מכנה "משיחיות מדינית", שהחליפה את אורח המחשבה הניסיוני ואת הביקורת החופשית. טלמון לא נותר שווה-נפש מול התפתחות זו וטען ש"מלכותה של התורה האקסקלוסיבית והמיישבת הכל של הדמוקרטיה הטוטליטרית סותרת את הטבע ואת ניסיון ההיסטוריה".

כאן נכנס, לדעתו, הממד הפסיכולוגי, אותה חוויה של "התעלות הנפש שהיא מנת חלקם של המאמינים בתנועה משיחית מודרנית" ההופכת "את הכניעה לחוויה של גאולה". טלמון כתב על רוסו שהוא "נע ונד כל ימיו, יתום מאמו משחר ילדותו, צמא לחיבה וחמימות... הוא מעולם לא ידע את נפשו... אם טוב לשחרר את טבע האדם מכל הכבלים או מוטב להטיל עליו עולם מוסר ולשברו על ידי כך". ברובספייר היה "צירוף משונה של הרגשת ייעוד לזהות ומסתורית עם הרגשתו של מר נפש המהרהר תמיד בקידוש השם". ובאבן מבטא "אמונה מסתורית, רצון דרוך, יצרים עזים" לצד "ציפייה משיחית וסתם חזונות שווא", דברים ש"קבעו את גורל האנושות במאה וחמישים שנים האחרונות".

חוקרים כיום לא נוטים לאמץ את העמדות שביטא טלמון בספרו, במיוחד הרעיון שרוסו אחראי במידה רבה לאסונות המאה העשרים. הם בוחנים את מחבר "האמנה החברתית" לפי אקלים הדעות של בני-דורו ולא כיצד, אם בכלל, השפיע על המאה העשרים. אך אם רוצים להבין את רוסו כפי שאכן ראו וצריך, לפי הקונטקסט של זמנו, הרי שומה עלינו לעשות כן אף ביחס לטלמון עצמו. הוא חש באורח בלתי אמצעי שדורו ניצב בפני מאבק מניכאי גורלי בין טוב לרע. לשם-כך התמסר לחקר ההיסטוריה המודרנית. והתשובות שהציע בספרו השפיעו רבות על בני-דורו. הישג לא מבוטל להיסטוריון צעיר על ספרו הראשון.

לחצו על הפעמון לעדכונים בנושא: